

Əlyazması hüququnda

FATMA ARİF QIZI MƏCİDOVA

ƏMİN ƏR-REYHANİ YARADICILIĞINDA
ƏRƏB ŞƏRQİ

57.18.01-Dünya ədəbiyyatı (ərəb ədəbiyyatı)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI-2013

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünashlıq İnstitutunun “Ərəb filologiyası” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Cəfərov Vilayət Abbasqulu oğlu**
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Rəsmi opponentlər: **Həmidov İmamverdi Yavər oğlu**
filologiya üzrə elmlər doktoru

Xəlilov Rza Zeynal oğlu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı təşkilat: AMEA, Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, “Ərəbdilli əlyazmaların tədqiqi” şöbəsi

Müdafiə “_22_”_05 2013-cü il saat____da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünashlıq İnstitutu nəzdindəki filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən FD.01.151 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az-1143, Bakı şəhəri, H. Cavid prospekti 31, VII mərtəbə, AMEA-nın Şərqsünashlıq İnstitutu.

Dissertasiya işi ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “_”_ 2013-cü il tarixində göndərilmişdir.

**FD.01.151 Dissertasiya
Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru:**

**Şıxalibəyli Zenfira
Ədhəm qızı**

DİSSERTASIYA İŞİNİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Ümumi ərəb ədəbiyyatının min beş yüz illik tarixi inkişaf yolunu nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, iki dəfə Ərəbistanın hüdudlarından kənarda bu ədəbiyyatın əzəmətli qolları yaranmışdır. Bunlardan birincisi, İspaniyada meydana çıxmış və tarixə *Əndəlus ədəbiyyatı* kimi daxil olmuşdur.

Ərəb Əndəlus ədəbiyyatını araşdıran tədqiqatçıların qənaətinə görə, bu ədəbiyyatın mövzu və janr dairəsi çox geniş götürülmüş, söykəndiyi qaynaqlar ərəb mühitinə, ərəblərin mənəvi dünyasına bağlı olmuşdur¹.

Ərəb ədəbiyyatının müasir ərəb ölkələrinin hüdudlarından çox-çox uzaqlarda yaranan ikinci bir qolu isə *Ərəb məhcər ədəbiyyatı* adlanır. Bu qol XIX əsrin sonları və XX əsrin 60-cı illərinə qədər Amerika qitəsində meydana çıxmışdır. Onun əsas qüvvəsini Suriya və Livandan dolanmaq naminə, Amerika qitəsinə *mühacirət* etmiş xristian məzhəbli ərəb ədibləri təşkil etmişlər.

Akademik İ.Y.Kraçkovskinin yazdığına görə, mühacir ərəblərin sayı təqribən 500 mindən artıq imiş². Onların arasında savadlılar da olmuşdur, savadsızlar da. Amerikaya üz tutan bu ərəblərin içərisində bir parça çörək qazanmaq üçün doğma vətənlərini tərk edib gedənlərə də, varlanmaq və firavan həyat sürmək məqsədi güdən xəyalpərvər insanlara da rast gəlmək olardı.

Nəticədə, onlar yaddilli ölkədə öz dillərini itirməmək, öz adət-ənənələrini qoruyub saxlamaq, klassik ərəb ədəbi irsini yaşatmaq və s. barədə düşünməli oldular. Beləliklə, prof. A.İmanquliyevanın təbirincə desək, istər Şimali, istərsə də Cənubi Amerikaya mühacirət etmiş ərəblər birgə fəaliyyət üçün müəyyən təşkilatlar yarada bildilər³. “Ər-Rabitə əl-Qələmiyyə” (“Qələmlər birliyi”) və “əl-Usbə əl-Əndəlusiyə” (“Əndəlus cəmiyyəti”) adlı birliklərin ətrafına qələm sahiblərini toplamaqla onlar ərəb

¹ Bax: R.A.Nikolson “A literary history of the arabs, London, 1923; И.Ю.Крачковский. Арабская культура в Испании. М., 1937; Х.А.Гибб. Арабская литература. М., 1960; Е.Леви-Провансал. Арабская культура в Испании. М., 1967; А.İmanquliyeva. Мəqalələr və tərcümələr. Bakı-2010. s. 35-45; 78-83.

محمد عبد المنعم خفاجة. قصة الادب في الاندلس، بيروت، 1933: شوقي ضيف. الادب العربي المعاصر في مصر. القاهرة، دار المعارف، 1964.

² И.Ю.Крачковский. Арабская литература в XX веке. Л., 1946, стр.19.

³ А.İmanquliyeva. Cənubi Amerikaya mühacirət etmiş ərəb ədib və şairlərinin fəaliyyəti haqqında. “Azərbaycan Şərqşünaslığı” jurnalı, №2, 2009, səh.43; yenə onun: Мəqalələr və tərcümələr. Bakı, 2010, səh.133.

və ingilis dillərində çox təsirli və dərin məzmunlu əsərlər yazıb çap etdirməyə nail oldular.

1920-ci ildə Şimali Amerikada Cübran Xəlil Cübranın başçılığı altında yaranmış “ər-Rabitə əl-qələmiyyə” ədəbi cəmiyyətinin ətrafında M.Nuaymə, Nəsim Aridə, İlya Əbu Madi kimi tanınmış ərəb yazarları toplanmışdılar. Bunların içərisində A.İmanquliyevanın ərəb məhcər ədəbiyyatının korifeylərindən biri hesab etdiyi Əmin ər-Reyhani xüsusi yer tuturdu. O, Şimali Amerikada ərəb ədəbiyyatının, ərəb tarixi və mədəni irsinin, ərəbin şanlı keçmişinin təbliği ilə mütəmadi məşğul olmuş, Əbul Əla əl-Məərri və Əbu-t-Tayyib əl-Mütənəbbi kimi mütəfəkkirləri Qərb aləminə tanıtmış, ümumiyyətlə, Şərq müdrikliyi, Şərq hikməti barədə öz şeir və məqalələrində geniş söhbət açmışdır.

Amerikaya getməzdən əvvəl ərəb dilində yazıb oxumağı bacarmayan bu məsihi ərəb ötən əsrin 20-ci illərindən sonrakı bədii yaradıcılığını, demək olar ki, bütünlüklə Ərəb Şərqinə həsr etmişdir. Şairin ərəb ölkələrini səyahətə çıxdığı zaman yazdığı təəssürat xarakterli əsərləri, Misirdə, İraqda olduğu zaman qələmə aldığı şeirlər, yığıncaq və ziyafətlərdəki çıxışları onu bir növ müsəlman ərəblərə məhrəm etmişdir. İraqda olduğu günlərdə bu ölkənin ədəbiyyatına, xüsusən, poeziyasına göstərdiyi təsir, ər-Rüsafi, əz-Zəhavi, əd-Dəcili kimi şairlərlə dostluq əlaqələri, onların ərəb poeziyasına verdikləri töhfələr barəsində mülahizələri İraq ədəbi mühitində böyük canlanma yaratmışdır. Bütün bunlar Şərq-Qərb ədəbi əlaqə və təsirlərini araşdırmaq baxımından olduqca önəmli əhəmiyyət kəsb edir.

Bəzi tədqiqatçılar Əmin ər-Reyhaninin ictimai-siyasi məzmunlu əsərlərini fəlsəfi baxımdan təhlil edərək onu XX əsr Ərəb Şərqinin filosofu kimi təqdim etmişlər¹. Digər tərəfdən ədibin poetik yaradıcılığı filoloji aspektdən ətraflı araşdırılmışdır². Təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, ər-Reyhaninin Ərəb Şərqinə bağlı ədəbi baxışları, publisist düşüncələri, lirik şeirləri bu günə qədər şərqşünaslıq baxımından yetərinə araşdırılıb, xüsusi elmi tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Bu mənada bizim tədqiq etdiyimiz ər-Reyhani yaradıcılığının bu istiqaməti ilk təşəbbüsdür. Bütün bunlar bir daha dissertasiya işinin aktuallığına zəmin yaradır.

Tədqiqat obyektini və onun öyrənilməsi. “Əmin ər-Reyhani yaradıcılığında Ərəb Şərqini” mövzusunun başlıca mənbə bazasını, ilk növbədə, ədibin ərəb ölkələri barədə ədəbi-bədii və publisist əsərləri təşkil edir. Bu əsərlər bədii janr etibarını ilə olduqca müxtəlif və rəngarəngdir.

¹ З.И.Левин. Философ из Фурейки. Л.,1965.

² Тазетдинова Л.А. Поэзия Амина ар-Рейхани: Автореф. дисс. канд. филол. наук. Л., 1986.

Buraya səyahətnamələr, publisist məqalələr, esse və poeziya nümunələri daxildir. Ədibin Ərəb Şərfinə həsr olunmuş yaradıcılığı 4 cildlik “Ər-Reyhaniyyat” (“Ər-Reyhanidən seçmələr”), 2 cildlik “Muluk əl-arab” (“Ərəb hökmdarları”), “Qalb əl-İraq”, “Qalb Lubnan” (“Livanın qəlb”), “Tərix ən-Nəcd əl-hədis” (“Nəcdin yeni tarixi”), “Məlik cəzira əl-arab İbn Səud” (“Ərəbistan hökmdarı İbn Səud”), “Mərrakuş” (“Mərəkəş”) və b. əsərlərində öz əksini tapmışdır. Tədqiqatın obyekt dairəsinə Əmin ər-Reyhaninin ədəbi, ictimai-siyasi fəaliyyətinin, Şərqlə, xüsusilə Ərəb Şərqi ilə bağlı aspektləri daxildir. Ədibin ədəbi publisist fəaliyyətində Ərəb Şərqi ilə Qərb dünyası arasında apardığı müqayisələr, Şərfin məşhur şəxsiyyətləri, Məhəmməd peyğəmbər (s.ə.s), Əbul Əla əl-Məərri, əl-Mütənəbbi kimi mütəfəkkir şairləri, tanınmış dilçi alimləri və s. barədə gəldiyi qənaətlər mühüm yer tutur.

Ər-Reyhani yaradıcılığında Ərəb Şərqi mövzusu bu günə qədər araşdırıcıların diqqətini xüsusi olaraq özünə cəlb etməsə də, deməliyə ki, ərəb məhcər ədəbiyyatından kompleks şəkildə bəhs edilərkən, yaxud onun ayrı-ayrı nümayəndələrinin yaradıcılığı araşdırılarkən həm ərəblərin özləri, həm də dünya şərqşünasları tərəfindən müəyyən qədər fikir və mülahizələr söylənilmişdir. Lakin birmənalı şəkildə deməliyə ki, bu tədqiqatlar, əsasən, ər-Reyhaninin romantizmi, onun Qərbə meyli olması və s. ilə bağlı olmuşdur. Ədibin Ərəb Şərfinə bəslədiyi doğma münasibət, onun tərəqqisinə əngəl olan amillər, Şərfin ulu keçmişinə dərin məhəbbət isə unudulub tədqiqatdan kənar qalmışdır.

Keçmiş sovet məkanında Əmin ər-Reyhani haqqında ilkin məlumat verən ərəbşünas alim akad. İ.Y.Kraçkovski olmuşdur. O, hələ çar Rusiyası dövründə bu böyük ədiblə yaxından maraqlanmışdır. İ.Y.Kraçkovski Əmin ər-Reyhanini ərəb məhcər ədəbiyyatının ən tanınmış simalarından biri kimi səciyyələndirərək yazırdı ki, “Əmin ər-Reyhani ömrünün 40 ili ərzində öz istedadı və bacarığı ilə müasir ərəb ədəbiyyatının klassiki səviyyəsinə yüksələ bilmişdir”¹.

Akad. İ.Y.Kraçkovski sonralar ər-Reyhani ilə daha çox maraqlanır, onun yazılarını izləyir, hətta Rusiyaya qayıtdıqdan sonra, 1917-ci ildə Sankt-Peterburqda onun seçilmiş əsərlərini çap etdirir². Bundan əlavə o, “Əmin ər-Reyhani. Mənsur şeirləri”(1922), “Əl-Məərri, ər-Reyhani və Leninqrada”(1944) və s. kimi bir sıra məqalələrində Əmin ər-Reyhanini bir

¹ И.Ю.Крачковский. Арабская зарубежная литература. Избранные сочинения, т. III, М.-Л., 1956, стр.93.

² Амин ар-Рейхани. Избранные произведения (пер. и прим. И.Ю.Крачковского) - Петроград, 1917.

ədib, şair, publisist, esseçi, nasir kimi təqdim edərək ərəb məhcər ədəbiyyatında böyük xidmətləri olan bir korifey kimi yüksək qiymətləndirmişdir¹.

Ötən əsrin 60-cı illərində Əmin ər-Reyhaniyə həsr olunmuş daha bir kitab da işıq üzü görmüşdür. Kitabın müəllifi Z.İ.Levin filosof-şərqşünas olduğu üçün 70 səhifəlik bu kitabçasında, əsasən, Əmin ər-Reyhaninin ictimai-siyasi, fəlsəfi görüşlərindən bəhs edir².

Əmin ər-Reyhani yaradıcılığına ötən əsrin 80-ci illərində yenidən qayıtmışlar. Bu dəfə Leningrad şərqşünaslıq məktəbinin yetirmələri Əmin ər-Reyhaninin seçilmiş əsərlərini çapdan buraxmışlar³.

“Seçilmiş əsərlər”in bu nəşrinə ər-Reyhaninin şeir və poemaları, “Hərəmxana divarlarından kənarda” adlı povesti, hekayə, esse, məqalə və məktubları, dördcildlik “Reyhaniyyat”ından müxtəlif səpkili seçmələr, səyahətlərindən fraqmentlər və s. daxil edilmişdir. “Seçilmiş əsərlər”ə vaxtilə İ.Y.Kraçkovskinin tələbəsi olmuş prof. A.A.Dolinina geniş müqəddimə və şərh yazmışdır⁴.

Əmin ər-Reyhani yaradıcılığı Azərbaycanda da araşdırılmışdır. Ərəb məhcər ədəbiyyatının bu fenomen şəxsiyyətini Azərbaycan oxucularına ilkin olaraq təqdim edən görkəmli Azərbaycan şərqşünası prof. Aida İmanquliyeva olmuşdur. O, ötən əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycanda nəşr olunan bir sıra jurnal və məcmuələrdə bu Livanlı ədib haqqında bir silsilə məqalələr dərc etdirmişdir: “Əmin ər-Reyhani və din” (“Azərbaycan” jurnalı, 1971, №9, səh. 194-199); “Ərəb yazıçısının əsərlərində kapitalizm dünyasının ifşası” (“Azərbaycan” jurnalı, 1973, №6, s.178-184); «Природа в творчестве Амина ар-Рейхани» (“Şərq filologiyası məsələləri”, Bakı, Elm, 1987, s.3-33); «Романтизм ар-Рейхани в повести «Вне стен гарема» и в малых прозаических жанрах» («Проблемы зарубежного Востока: история и современность», Баку, Элм, 1988, стр.139-165); «Литературно-эстетические воззрения Амина ар-Рейхани» (“Şərq filologiyası məsələləri”, Bakı, 1990, s.6-29).

A.İmanquliyevadan sonra da Əmin ər-Reyhani barədə araşdırmalar ənənə olaraq davam etdirilmişdir. Bunların arasında AMEA-nın müxbir

¹ И.Ю.Крачковский. Арабская зарубежная литература. Избранные сочинения, т. III, М.-Л., 1956, стр.137; 146; 261.

² З.И.Левин. Философ из Фурейки. Л., 1965.

³ Амин ар-Рейхани. Избранное. «Художественная литература», Л., 1988.

⁴ Долинина А.А. Амин ар-Рейхани. В кн: Амин ар-Рейхани. Избранное. Л., Худож. литер., 1988.

üzvü S.Xəlilovun “Şərq ruhunun Qərb həyatı”¹; «Романтическая поэзия в контексте восточно-западной проблематики»²; В.Əzizəliyevanın “A.İmanquliyeva və ərəb ədəbiyyatının tədqiqi problemləri”³; «Амин ар-Рейхани. Национальные традиции и американский трансцендентализм»⁴ adlı araşdırmaları xüsusi yer tutur. Bu əsərlərdə Əmin ər-Reyhani ilə bağlı çox dəyərli elmi fikir və mülahizələr öz əksini tapmışdır. Təbiidir ki, bu dissertasiyanın yazılışı prosesində onlardan yetərinə istifadə edilmişdir.

Ərəb məhcər ədəbiyyatının bu görkəmli nümayəndəsi ilə bağlı ərəb ədəbiyyatşünaslarının özləri də xeyli araşdırmalar aparmışlar. Bunlardan Məhəmməd Əbdül Qəni Hüseynin “Məhcər ədəbiyyatında ərəb şeiri”⁵, Doktor Əbdül Həkim Bəlbanın “Məhcər ədəbiyyatında ərəb şeirinin yeniləşməsi hərəkatı”⁶; Nadirə Cəmil Siracın “Qələmlər Birliyi şairləri”⁷ adlı kitabları göstərmək olar.

Ərəb ədəbiyyatının məhcər qolunun ərəb ədəbiyyatşünaslığında araşdırılmasından danışıarkən livanlı tədqiqatçı Marun Əbbudun “Əmin ər-Reyhani”⁸, Əli Musa Məhəmmədin “Əmin ər-Reyhani”⁹ kitablarının, eləcə də, Cəmil Cəbra, Haris Taha ər-Ravi, Sami əl-Kəyalinin də adlarını çəkmək olar. Ancaq L.A.Tazetdinovanın dediyi kimi, “bu əsərlər faktlarla zəngin olsa da, onlar Əmin ər-Reyhanini tarixi hadisələr və dünya ədəbi prosesinin qanunauyğunluqları fonunda araşdırmağı unutmuşlar”¹⁰.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Əmin ər-Reyhaninin yaşayış yaratdığı zaman kəsiyi Ərəb Şərqinin ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni həyatında çox mürəkkəb, təlatümlü bir dövr olmuşdur. Həmin dövrdə hələ Amerikada yaşamasına baxmayaraq, Əmin ər-Reyhani bu hadisələrdən çox

¹Xəlilov S.S. Aida İmanquliyeva yaradıcılığının izi ilə. Şərq ruhunun Qərb həyatı. Bakı, 2009.

²Халилов С. С. Романтическая поэзия в контексте восточно-западной проблематики. Москва, Весь мир, 2009.

³Əzizəliyeva V. Aida İmanquliyeva və ərəb ədəbiyyatının tədqiqi problemləri. Bakı, Elm və Təhsil, 2010.

⁴ Азизалиева Б.Г. Амин ар-Рейхани. Национальные традиции и американский трансцендентализм. Saarbrücken, LAP Lambert Academic Publishing, 2012.

⁵محمد عبد الغني حسين. الشعر العربي في المهجر، القاهرة، 1962

⁶عبد الحكيم بلع. حركة التجديد الشعر العربي في المهجر، القاهرة، 1974

⁷سراج نادرة جميل شعراء الرابطة القلمية، القاهرة، 1957

⁸عبود مارون. امين الريحاني، القاهرة، 1952

⁹علي موسى محمد. امين الريحاني. بيروت، دار الشرق الجديد، 1965

¹⁰Тазетдинова Л.А. Поэзия Амина ар-Рейхани: Автореф. дисс.. канд. филол. наук. Л., 1986, с. 5.

yaxşı xəbərdar idi. Dünyada və Şərqdə cərəyan edən təlatümlü sosial-ictimai və ədəbi proseslər Əmin ər-Reyhani yaradıcılığına dərin təsir göstərmişdir. Ona görə də tədqiqat işinin əsas məqsədi Şərqdə cərəyan edən olayların Əmin ər-Reyhani yaradıcılığında inikası problemini şərqşünaslıq baxımından araşdırmaqdan ibarət olmuşdur. Həmin məqsədə nail olmaq üçün tədqiqat işinin qarşısında aşağıdakı konkret elmi vəzifələrin icra edilməsi qoyulmuşdur:

-Əmin ər-Reyhaninin Ərəb Şərq ilə sırf bağlı olan əsərlərinin ümumi xarakteristikasını vermək və bunların yazılma səbəblərini aşkarlamaq;

-Ədibin Ərəb Şərqinə olan rəğbət və məhəbbətini əsərlərindən alınan qənaətlər fonunda üzə çıxarmaq;

-Əmin ər-Reyhaninin ərəb ölkələrinə səyahəti zamanı yazdığı şeirlərin ideya və məzmun xüsusiyyətlərini əhatəli şəkildə araşdırıb müəyyənləşdirmək;

-Ərəb dilçilik məktəbinin görkəmli nümayəndələri (əl-Kisai, Sibaveyhi, Naftaveyhi) və orta əsr klassik ərəb şairlərinə (əl-Mütənəbbi, Əbu-l-Əla əl-Məərrı) ədibin obyektiv münasibətinin, onlara bəslədiyi sevgi və məhəbbətin səbəblərini aşkar etmək;

-Əmin ər-Reyhaninin İraq şairlərinin (Cəmil Sidqi əz-Zəhavi, Məruf ər-Rusafi, Kazım əd-Dəcili və b.) yaradıcılığına verdiyi qiyməti və İraq şeirinin XX əsrdəki inkişafının real mənzərəsini aydınlaşdırmaq;

-Ədibin şahidi olduğu erməni riyakarlığına ikrah hissənin bu Qərb təhsilli mütəfəkkirin yaradıcılığında olduqca real əks olunması faktını vurğulamaq.

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda sadalanan elmi-tədqiqat vəzifələri dissertasiyanın yazılışı prosesində həm yarımbaşlıqlar şəklində, həm də fəsillərin ümumi təhlili fonunda müfəssəl şəkildə, konkret nümunələr əsasında təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi onunla izah olunur ki, Əmin ər-Reyhani yaradıcılığında qırmızı bir xətt kimi özünü büruzə verən Ərəb Şərq mövzusu indiyədək, ərəb məhcər ədəbiyyatının bu görkəmli nümayəndəsi barədə əsər yazan tədqiqatçıların heç birinin nəzər-diqqətini bilavasitə özünə cəlb etməmişdir. Buna görə də tədqiqat obyektinə çevrilən həmin mövzunun araşdırılması lüzumu da buradan yaranmışdır. Həmin məsələlərin şərqşünaslıq baxımından interpretasiyası və ədəbi təhlili tamamilə yenidir. Qərb təfəkkür tərzinə malik olan bu şərqli ədibin İraq ədəbiyyatına, onun təhsil sistemi və poeziyasına verdiyi töhfələr o dövrdəki Şərq dünyası, xüsusilə Ərəb Şərqinin elm və mədəniyyətinin inkişafı üçün

olduqca önəmli idi. Bu mövzu Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında, o cümlədən şərqşünaslığında ilk dəfədir ki, əhatəli şəkildə işlənmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsası. Dünya şərqşünaslıq elminin inkişafı tarixində milli və ümumbəşəri idealara üstünlük verilməsi önəmli yer tutur. Bu sayaq tədqiqat üsulu İnciləbi sıçrayışlardan fərqli olaraq, təcrici təkamül yolunu üstün sayır. Tarixi-xronoloji ardıcılıq prinsipinə əməl olunması, tipoloji müqayisələr aparılması, bədii əsərlərin və oradakı obrazlar sisteminin təkmilləşməsi prosesinin konkret nümunələr fonunda təhlil edilməsi, yazıcının yaradıcılıq praktikasında öz sələflərini və müasirlərini hansı məsələlərdə üstələməsi və s. kimi nəzəri-metodoloji təhlil yoluna önəm vermişdir.

Bu baxımdan da dissertasiya işi dünya ərəbşünaslığı praktikasında analoqu az təsadüf edilən bir tədqiqat metoduna, dialektik təkamül üsuluna söykənir. Əsərdə Qərb mühitində təhsil almış, düşüncə və təcəkkürü qərblə psixologiyası əsasında formalaşmış bir xristian ərəbin dini ayrışeçkilik ehkamlarından uzaqlaşaraq, milli zəminə, əzəli soy-kökə qayıdışı ön plana çəkilməmişdir. Yəni konkret olaraq tədqiqat işində bir xristian ərəb yazıcısının hələ teokratik idarə üsulu yaranmazdan öncə ulu babalarının məskunlaşdığı Ərəb Şərqinə üz tutmasından, onun ümumbəşəri şəxsiyyətlərinin Qərb dünyasına təbliği zərurətindən bəhs olunur. Bu mənada deməliyə ki, dissertasiyanın metodoloji əsasını ərəb milli-mənəvi dəyərlərinin ümumbəşəri dəyərlər müstəvisində obyektiv araşdırılması təşkil edir. Əmin ər-Reyhaninin Ərəb Şərqə ilə bağlı yazdığı şeir və poemalarda, esse, hekayə və məqalələrdə daima bu prinsipə sədaqət öz əksini tapmışdır. Ədib bu əsərlərdə ərəb müdriqliyini, ərəb düşüncə tərzinə xas olan hikmətamizliyi bir növ Qərb düşüncə və ifadə tərzinə ilhaq etməyə çalışmışdır.

Dissertasiyanın praktik əhəmiyyəti: Dissertasiya işi, hər şeydən öncə, Əmin ər-Reyhani yaradıcılığında Ərəb Şərqinin mənəvi dəyərlərinin əhatəli şəkildə əks olunması faktını öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki tədqiqat işində Əmin ər-Reyhaninin Ərəb Şərqinə dair yazdığı, lakin indiyə qədər unudulub, bir növ kölgədə qalmış ədəbi-bədii əsərlərinin hamısı bir yerə cəmlənib şərqşünaslığın müasir tələbləri baxımından kompleks şəkildə elmi təhlilə cəlb edilmişdir.

- Bu əsərdə görkəmli bir ictimai-siyasi xadimin, müstəsna duyuma və təcəkkür tərzinə malik ədibin vətənpərvərlik mövqeyi əks olunmuşdur. Ona görə də ədibin ərəb hökmdarları ilə apardığı nəsihətamiz söhbətləri XX əsrin əvvəlində Ərəbistan yarımadasındakı siyasi qurumların yeni tarixinin yazılmasında real mənəbə rolunu oynaya bilər. Bu baxımdan əsərin

monaqrafiya halında çap edilib tədris vəsaiti kimi istifadə edilməsi məqsədə uyğun olardı.

-Əmin ər-Reyhani həm də ərəb ədəbiyyatının cahiliyyə dövründən başlamış ta XX əsrin əvvəllərinə qədər təkamül yoluna yaxından bələd olan nəzəriyyəçi bir alim idi. Onun ərəb ədəbiyyatı barədə söylədiyi nəzəri fikirlər bu gün də mühüm əməli əhəmiyyət və aktualıq kəsb edir. Ər-Reyhaninin İraq ədəbiyyatına, onun ayrı-ayrı-nümayəndələrinin yaradıcılığına verdiyi qiymət ədəbiyyatşünaslıq baxımından obyektivliyi ilə seçilir. Bu mənada ərəb ədəbiyyatı tarixi ilə məşğul olan mütəxəssislər üçün tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti böyükdür.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya işi AMEA-nın akademik Z.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun Ərəb filologiyası şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın ümumi müddəaları müəllifin Azərbaycan, Dağıstan, Moskva və digər şəhərlərdə elmi nəşrlərdə çap etdirdiyi məqalələrdə öz əksini tapmışdır. Bundan əlavə dissertasiya işinin müxtəlif bölmələri barədə Respublika əhəmiyyətli elmi konfranslarda məruzə və çıxışlar edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu: Tədqiqat obyektinin məzmunundan asılı olaraq dissertasiya giriş, 4 fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İstifadə olunmuş ədəbiyyat Azərbaycan, türk, rus, ərəb, Avropa dilləri və veb-saytları üzrə qruplaşdırılmış və müvafiq say sırası ilə verilmişdir.

TƏDQİQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin Giriş hissəsində mövzunun aktuallığından, obyektinin öyrənilmə vəziyyətindən, qarşıya qoyulan başlıca məqsəd və vəzifələrdən, mövzunun elmi yeniliyindən, metodoloji əsasından, nəzəri və praktik əhəmiyyətindən və s. bəhs edilir.

Dissertasiyanın “**Əmin ər-Reyhani ədəbi irsinin tədqiqi**” adlanan **I fəsl** iki bölmədən ibarətdir: “**XX əsr şərqsünaslığında Əmin ər-Reyhani yaradıcılığı**” adlanan **birinci** paraqrafda ərəb məhcər ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi şair, yazıçı, ədib, publisist, tənqidçi, esseist, filosof, ədəbiyyatşünas Əmin ər-Reyhaninin çoxşaxəli yaradıcılığının keçmiş Sovetlər birliyində araşdırılmasından ətraflı bəhs edilir. Əmin ər-Reyhanini rus ədəbi aləminə ilkin olaraq tanıdan rus sovet ərəbşünaslığının patriarxı İ.Y.Kraçkovski olmuşdur. Onu “müasir ərəb ədəbiyyatının klassiki” adlandıran şərqsünas alimlə ər-Reyhani arasında mövcud olan qiyabi tanışlıq sonralar dostluq münasibətlərinə çevrilmişdir. O, ilk dəfə

1917-ci ildə Peterburqda özünün tərcüməsində Əmin ər-Reyhaninin seçilmiş əsərlərindən ibarət bir məcmuə çap etdirmişdir. Görkəmli akademik 1956-cı ildə nəşr edilmiş “Seçilmiş əsərləri”nin üçüncü cildində Əmin ər-Reyhaniyə həsr olunmuş bir sıra məqalələri toplanmışdır. XX əsrin 80-ci illərində İ.Y.Kraçkovskinin tələbələri olan bir qrup sovet şərqşünası Əmin ər-Reyhaninin “Seçilmiş əsərləri”ni 70 il sonra yenidən çap etdirmişlər. Bu nəşrə Əmin ər-Reyhaninin nitqlərindən, poemalarından seçmələr, “Hərəmxana divarlarından kənarda və ya Cihan” adlı povesti, hekayə, esse, məqalə və məktubları, ədibin 4 cildlik “Reyhaniyyat”ından müxtəlif səpkili yazıları, səyahət əsərlərindən bəzi nümunələr daxil edilmişdir. Ər-Reyhaninin “Seçilmiş əsərlər”inə vaxtilə İ.Y.Kraçkovskinin tələbəsi olmuş, f.e.d. prof. A.A.Dolinina geniş müqəddimə və şərh yazmışdır. Bundan əlavə, həmçinin, onun 1981-ci ildə Leninqradda buraxılmış “XIX-XX əsrlərdə ərəb romantik nəsr” adlı kitabında Əmin ər-Reyhaninin əsərlərindən xeyli tərcümələri verilmişdir. Bütün bunlarla rüsdilli oxucuların ərəb ədibinin yaradıcılığı ilə yaxından tanışlığına imkan yaradılmışdır. Ötən əsrin 60-cı illərində keçmiş SSRİ EA Asiya Xalqları İnstitutunda Əmin ər-Reyhaniyə həsr olunmuş “Fureykədən olan filosof” («Философ из Фурейки») adlı digər bir kitab da işıq üzü görmüşdür. Kitabın müəllifi Z.İ.Levin öz əsərində Əmin ər-Reyhaninin fəlsəfi görüşlərindən, həyat və yaradıcılığından bəhs etmişdir.

Ər-Reyhaninin poetik irsi filoloji baxımdan araşdırmış L.A.Tazetdinovanın “Əmin ər-Reyhaninin poeziyası” («Поэзия Амина ар-Рейхани») adlı namizədlük dissertasiyasında böyük ədibin estetik baxışları, poetik düşüncə tərz, poeziyasının mövzu və obrazları ümumi şəkildə xarakterizə edilmişdir.

Dissertasiyanın **I fəslinin ikinci bölümü “Aida İmanquliyeva Əmin ər-Reyhani yaradıcılığının tədqiqatçısı kimi”** adlanır. XX əsrin 70-ci illərindən etibarən Əmin ər-Reyhani yaradıcılığı Bakıda əhatəli araşdırmağa cəlb olunmuşdur. Ərəb məhcər ədəbiyyatının bu fenomen nümayəndəsinin Azərbaycanda ilkin tədqiqatçısı Azərbaycan şərqşünaslığının parlaq simalarından biri, görkəmli şərqşünas, f.e.d., prof. Aida İmanquliyeva olmuşdur.

Öz elmi fəaliyyətini ərəb məhcər ədəbiyyatının tədqiqinə həsr edən Aida Nəsir qızı İmanquliyeva hələ Əmin ər-Reyhaniyə qədər bu ədəbi məktəbin iki nəhəng nümayəndəsi–Mixail Nuaymə və Cübran Xəlil Cübranın həyat və ədəbi fəaliyyəti barədə müfəssəl elmi tədqiqat işi

aparmış və elmi ictimaiyyətə “Cübran Xəlil Cübran”¹, “Qələmlər birliyi” və Mixail Nuaymə”² kimi dəyərli əsərlərini təqdim etmişdir.

A.İmanquliyevanın üçüncü monoqrafiyası onun ötən əsrin 90-cı illərində müdafiə etdiyi doktorluq dissertasiyasından ibarət olmuşdur. Bu əsər ilk dəfə 1991-ci ildə Bakıda rus dilində³, 2003-cü ildə isə Azərbaycan dilində⁴, 2006-cı ildə ərəb dilində⁵ və 2007-ci ildə türk dilində⁶ çapdan çıxmışdır.

Monoqrafiyanın “Əmin ər-Reyhani və ərəb romantizminin təşəkkülündə onun rolu” adlı III fəslində ümumən ərəb romantizmi görkəmli ədibin yaradıcılığından gətirilən nümunələr fonunda araşdırılaraq təhlil olunmuşdur.

Əmin ər-Reyhani ərəb məhcər ədəbiyyatının korifeyləri arasında Ərəb Şərqi ilə mütəmadi olaraq maraqlanan, onun gələcəyi barədə daha çox narahat olan bir mütəfəkkir idi. Məhz bu səbəbdən də A.İmanquliyeva hələ ötən əsrin 70-80-ci illərində bu ədib haqqında müfəssəl tədqiqat işləri aparmış, ər-Reyhani ilə bağlı qəzet, jurnal və müxtəlif məcmuələrdə Azərbaycan və rus dillərində, “Ərəb yazıçısının əsərlərində kapitalizm dünyasının ifşası”⁷, «Природа в творчестве Амина ар-Рейхани»⁸, «Литературно-эстетические воззрения Амина ар-Рейхани»⁹ adlı məqalələr çap etdirmişdir. Bundan əlavə, o, Əmin ər-Reyhaninin “Hərəmxana divarlarından kənarda və ya Cihan” adlı povesti və onun kiçik nəsr janrlarında” adlı məqaləsində Qərb romantizminin təsirinin necə əks olunduğunu real faktlar əsasında tədqiq etmişdir¹⁰. Bütün bunlarla yanaşı qeyd etməliyik ki, Aida İmanquliyevanın özünün də etiraf etdiyi kimi, o, Əmin ər-Reyhaninin bütün yaradıcılığını tam əhatə etməmişdir. Müəllif “Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri” əsərində belə yazır: “Əmin ər-Reyhani

¹ İmanquliyeva A.N. Cübran Xəlil Cübran. Bakı, 1975.

² Имангулиева А.Н. «Ассоциация пера» и Михаил Нуайме. М., Наука, 1975.

³ Имангулиева А.Н. Корифей новоарабской литературы. Баку, Элм, 1991.

⁴ İmanquliyeva A.N. Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri, Bakı, Elm, 2003.

⁵ عائدة امانقوليفا. اعلام الادب العربي الحديث. باكو، 2003.

⁶ İmankuliyeva A. Modern arap edebiyatının usta kalemleri. İstanbul, 2007.

⁷ İmanquliyeva A.N. Ərəb yazıçılarının əsərlərində kapitalizm dünyasının ifşası. “Azərbaycan” jurnalı, 1973.

⁸ Имангулиева А.Н. Природа в творчестве Амина ар-Рейхани. В сб.: Вопросы восточной филологии. Баку, Элм, 1987.

⁹ Имангулиева А.Н. Литературно-эстетические воззрения Амина ар-Рейхани. В сб.: Вопросы восточной филологии. Баку, Элм, 1990.

¹⁰ Имангулиева А.Н. Романтизм ар-Рейхани в повести «Вне стен гарема» и в малых прозаических жанрах. В сб.: Проблемы зарубежного Востока: история и современность. Баку, Элм, 1988.

yaradıcılığının tədqiqinə müraciət edərkən biz onu bütün təfərrüatı ilə və hərtərəfli şəkildə araşdırmağı qarşıya məqsəd qoymamışıq. Bu tədqiqat işinin önə çəkilən problemlər çərçivəsində bizi belə bir məsələ maraqlandırır: sənətkar ər-Reyhani Qərb, xüsusilə də, Amerika romantizmini hansı dərəcədə qəbul edib və romantizmin ideya və konsepsiyaları onun yaradıcılığında hansı inkişaf səviyyəsinə çatıb”¹.

Dissertasiyanın “**Əmin ər-Reyhani yaradıcılığında Ərəb Dünyası**” adlanan mahiyyət etibarlı ilə tədqiqatın əsas məğzini təşkil edən **II fəslində** ədibin Ərəb Şərqi ilə bağlı ictimai-siyasi və ədəbi fəaliyyəti şərqşünaslıq baxımından təhlil edilib araşdırılır. Ədibin bu dövrdəki əsərləri haqqında müfəssəl elmi mülahizə və qənaətlər üzə çıxarılır. Bu fəsil iki paraqrafa bölünmüşdür. “**Ədibin həyat yolu**” başlığı altında verilmiş **birinci** bölümdə ərəb məhcər ədəbiyyatının korifeylərindən biri olan bu ərəbəsilli xristian ədibin ömür səlnaməsi vərəqlənib həyat yolu barədə yığcam məlumat verilir.

Əmin ər-Reyhani ibn Fəris 1876-cı il noyabr ayının 24-də Livanın Fureykə kəndində anadan olmuşdur. Livanın şimalında yerləşən bu dağ kəndində əhalinin böyük əksəriyyəti xristian ərəblərdən ibarət idi. Kəndin əhalisinin əksəriyyəti xristianlığın maronit məzhəbinə mənsub idi və orada xristian dininin qayda-qanunları, xaçpərəst ayinləri hökmran idi. Ona görə də Əminin dindar anası uşağının daim xristian dininin təsiri altında tərbiyə olunmasına üstünlük verirdi. Əminin 10 yaşı olanda atası onu Fureykə kəndində mövcud olan bir fransız missioner məktəbinə qoyur. Əmin burada fransız dilini və ədəbiyyatını öyrənir. O, ərəb dilində yazıb oxuya bilmirdi. Əmin ər-Reyhani “Ərəb hökmdarları” adlı səyahət əsərinə yazdığı müqəddimədə göstərir ki, XIX əsrin sonlarında Livandakı ağır iqtisadi durum, onların ailələrinin üzləşdiyi maddi ehtiyac onun atasını və əmisini çörək dalınca qürbətə gedən digər həmyerliləri kimi, ABŞ-a üz tutmağa məcbur edir. Onlar on iki yaşlı Əmini də özləri ilə okeanın o tayına aparırlar. Atası və əmisinin Nyu-York şəhərində açdıqları balaca bir ticarət köşkündə Əmin onlara kömək edir, çox böyük ciddi-cəhdlə ingilis dilini, ingilis və Amerika ədəbiyyatını öyrənməyə başlayır. Gənc oğlan qazandığı pullara ingilis və fransız dillərində kitablar alır, mütaliyəyə dərin maraq göstərir. O, fransız yazıçılarından Huqo, Volter və Russonun, ingilis yazıçılarından Bayron və Şekspirin əsərlərini mütaliə edir. Hətta on yeddi yaşına çatanda səyyar bir teatr truppasında Şekspirin əsərləri əsasında

¹ İmanquliyeva A.N. Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri, Bakı, Elm, 2003, s.143.

hazırlanmış tamaşalarda təlxək obrazını məharətlə ifa etmişdir¹. Əmin ər-Reyhani həmin dövrdə Amerika transsendentalistləri R.U. Emerson və H.Toro, inglis romantikləri T.Karleyl və Reskinin əsərləri ilə yaxından tanış olur və bu əsərlər sanki onun varlığına hakim kəsilərək, ona kimliyini başa salır. Əmin ər-Reyhani 1897-ci ildə ali təhsil alıb hüquqşünas olmaq üçün Kolumbiya universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olur və bir il orada oxuyur. Lakin bir ildən sonra o, naməlum səbəb üzündən universiteti tərk edərək geriyyə, öz ölkəsinə qayıdır. Burada o, ərəb dili və ədəbiyyatı ilə çox ciddi şəkildə məşğul olmağa başlayır və eyni zamanda ingilis dilindən dərs deməklə özünün gündəlik dolanışıq xərclərini çıxarır. Livanda olduğu bir il ərzində ərəb dilini mükəmməl öyrənən Əmin ər-Reyhani ərəb ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərini dərinləndirən mütaliə edir.

Ərəb dilini öyrəndikdən sonra Əmin ər-Reyhani əl-Kisainin, Sibaveyhinin əsərlərini, Əbul Əla əl-Məərrinin “Luzum mələ yəzəm” (“Luzumiyyat”) əsərini dənə-dənə oxuyur və özünün belə müdrik mütəfəkkirləri, qüdrətli şairləri dünyaya bəxş edən bir xalqın oğlu olması ilə fəxr etməyə başlayır².

Əmin ər-Reyhani Amerikada qərar tuta bilmir. Ona görə də o, tez-tez Livana qayıdır. Ədib öz fəaliyyətində Nyu-Yorku tez-tez tərk etməsinin səbəbini Şərqlə olan marağı ilə izah edir. Ərəb Şərfində baş qaldıran oyanış və dirçəliş sədaları Əmin ər-Reyhani ürəkdən sevindirirdi. Görkəmli rus şərqşünası akademik İ.Y.Kraçkovski Əmin ər-Reyhani barəsində yazdığı oçerkdə göstərir ki, Livanlı ədib 1908-ci il gənc türklər inqilabı ərəfəsində öz yazılarında və çıxışlarında insan amilini, insan şəxsiyyətini təkamülə səsləyirdi³. Əmin ər-Reyhani o dövrdə Livanda və Suriyada bu inqilabla bağlı çoxlu məqalələr çap etdirmiş və yığıncaqların ən populyar natiqlərindən biri olmuşdur. Əmin ər-Reyhani 1911-ci ildə yenidən Nyu-Yorka qayıdır. Lakin 3 il sonra yenidən ərəb ölkələrinə səyahətə çıxmaq qərarına gəlir. Fəqət həmin vaxt artıq dünya ölkələrini, o cümlədən ərəb ölkələrini də Osmanlı imperiyasının tərkibində ağışuna alan I Dünya müharibəsi ona bu arzusunu həyata keçirməyə imkan vermir. Ölkəsinə bürüyən aclıq, xəstəlik, yoxsulluq, amansız epidemiyanın on minlərlə insanın həyatına son qoyması xəbərləri onun milli ruhunu narahat etdiyindən mühacirətdə yaşayan digər həmvətənlərilə birlikdə “Suriya və

¹ Долинина А.А. Амин ар-Рейхани. В кн: Амин ар-Рейхани. Избранное. Л., Худож. литер., 1988, с.5.

² Yenə orada, s.7.

³ Крачковский И.Ю. Избранные сочинения, III т., М.-Л., издательство Академии Наук ССР. 1956, с.94.

Livanın azadlığı uğrunda” bir cəmiyyət yaradır. Bu cəmiyyət vasitəsilə onlar aclıq və səfalətlə qarşılaşmış Livana ianə toplayırlar. Əmin ər-Reyhani hətta bütün Amerikada yaşayan suriyalıları bir-iki gün ac qalmağa və yığılan məbləği Livana yardım fonduna keçirməyə çağırır¹.

Əmin ər-Reyhani 1922-ci ildə Amerikanı birdəfəlik tərk edir və bir il ərzində ərəb ölkələrini gəzib dolaşır. Həmin illəri Reyhaninin ədəbi fəaliyyətinin ən məhsuldar dövrü hesab etmək olar. Beləki ədibin ikicildlik “Muluk əl-arab” və “Qalbu Lubnan” əsərlərinin yazılıb nəşr olunması məhz həmin illərə təsadüf etmişdir. Lakin xəstəlik onu yavaş-yavaş üstələyirdi. Bununla belə 1936-1939-cu illərdə o, Livanın bütün bölgələrini piyada və at belində gəzir. Nəhayət, Əmin ər-Reyhani 1940-cı il sentyabrın 13-də dünyaya əbədi olaraq göz yumur. Vəfatından sonra onun bütün ədəbi irsi kiçik qardaşı Albert ər-Reyhaninin sərəncamına keçir. O da öz növbəsində Livanın Fureykə kəndində qardaşının ev muzeyini yaradaraq onun bütün əsərlərini orada cəmləşdirir.

II fəslin ikinci paraqrafı **“Ərəb Şərqinin bədii inikası”** adlanır. Bu bölümdə Əmin ər-Reyhaninin təqribən 17 yaşından sonrakı ərəbdilli yaradıcılığında mühüm yer tutan Ərəb Şərqinin kədərli sosial-siyasi, ədəbi və mədəni durumu ilə bağlı problemlər diqqətlə araşdırılmışdır. Bu məqsədlə də ədibin 4 cildlik “Reyhaniyyat”ından söhbət açılır. Əmin ər-Reyhaninin 1910-cu ilə qədər yazdığı məqalə, esse, mənsur şeirlər toplusunun ilk iki cildini təşkil edir. Bu cildlər dərhal ərəb ədəbi mühitinin diqqətini özünə cəlb edərək ilk öncə Suriyada, sonra isə Misirdə böyük maraqla qarşılanmışdır. İlk uğurlar həmin dövrdə ədibi ərəb ədəbiyyatının ən orijinal fikirli, güclü istedadla malik nümayəndəsi kimi tanıtmış və onun ədəbi mövqeyini möhkəmlətməmişdi. Əmin ər-Reyhani ərəb ədəbiyyatı tarixinə ilk dəfə olaraq nəsrə yazılmış yeni şeir nümunəsi-mənsur şeir formasını gətirdi. Bu janr məhz onun sayəsində Suriya-Amerika məktəbi yazarlarının başlıca janrına çevrildi.

Əmin ər-Reyhani Qərbdə təhsil almasına, Amerikada yaşayıb-yaratmasına baxmayaraq, Şərq ruhuna həmişə sadıq qalmış, yaradıcılığında daim Şərq dəyərlərinin tərənnümünə çalışmış, insanın mənəvi kamilliyini sivilizasiyanın zahiri cazibəsinin fəvqündə hesab etmişdir. Şəqlə bağlı yazılarında bu və ya digər formada Şərqlin birinciliyi ideyasını nəzərə çatdırmağa çalışmışdır.

Məhz bu baxımdan biz tədqiqat işində Əmin ər-Reyhaninin Ərəb Şərqi ilə bağlı, xüsusilə onun Qahirə və Bağdadda yazdığı şeirlərini “Şərq”

¹ Долинина А.А. Göstərilən əsəri, s.10.

poemasının ziyası fonunda təhlilə cəlb etməyi önəmli hesab etmişik. Ədibin poeziyasında həmin şeirlərin xüsusi yer tutduğunu vurğulayan professor A.İmanquliyeva yazır: “Ər-Reyhaninin “Şərq” şeirində Şərqin keçmiş əzəməti barədə düşüncələr xüsusi yer alır, Şərq rəmzə çevrilir; günəş buradan doğur, həyatın başlanğıcı, insan oğlunun yer üzərində ilk addımlarını atdığı məkan elə buradır”¹. Əsər elə belə də başlayır:

أنا الشرق
أنا جسر الشمس
من أعماق ظلمات الاكوان الى الافلاك الدائمة الانوار
تصعد كل يوم على كتفي و تكافئني مكافأة جميلة
أجل ان في جيوبى و في يدى و في نفسى من ذهب الفجر
ما لا نظير له في معادن الارض كلها

“Mən Şərqəm,
Mən günəşin hər gün çiyinlərində
Kainatın zülmət dərinliklərindən səmanın
əbədi nurunadək olan məsafəsini daşıyan körpüsüyəm.
Bundan gözəl mükafat ola bilərmimi?
Axı mənim ciblərimdə, əlimdə, qəlbimdə
Yer üzündəki mədənlərin heç birində olmayan sübh qızılı var”².

Əmin ər-Reyhaninin 1922-ci ilin fevral ayında Qahirədə qələmə aldığı “Şərq” poemasının müqəddiməsində qeyd olunur ki, bu şeirdə Şərqin müasir vəziyyəti, onun adət və ənənəsi, forma və məzmunu ilə bağlı özünəməxsusluğu təsvir olunmuşdur. Ədib bu poemanı yeddi qismə bölmüş və onu ənənəvi ərəb şeirinə xas olan təkqafiyə qəsidə formasında deyil, mənsur şeir formasında yazmışdır.

Poemada Qərb gəncliyinə müraciətlə Şərqin mənəvi dəyərlərindən bəhrələnməyə çağırış var:

انا الشرق
قد جئتك يا فتى الغرب رفيقا
في جيوبى و في يدى أشياء من حقول النفس و من جبالها
و اشياء من أغوار الحياة
اشياء ترضى الله و ترضى الانسان
و اشياء لا ترضى الانسان و لا الله

¹ İmanquliyeva A.N. Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri, Bakı, Elm, 2003, s.166.

² الناعورى عيسى. ادب المهجر. القاهرة، دار المعارف، 1967، ص. 142.

عندى ما يسكن نفسك المضطربة و يعيشها
عند ما يشفى قلبك من أمراض التمدين
عندى ما يبعث فيك عدلا يتجاوز استياءك
و حرمة لما يقده سواك

“Mən Şərqəm

Ey Qərbin gəncliyi, mən sənin yanına dost kimi gəldim.

Məndə o ruh var ki, sənin üsyankar qəlbini sakitləşdirəcəm,
onu canlandıracaq.

Məndə o ruh var ki, sənin qəlbini tərəqqi xəstəliklərindən
sağaldacaq.

Məndə o ruh var ki, səndə bütün üsyanları dəf edən
ədaləti dirildəcəm.

Səndən başqa hamı üçün müqəddəs olanlara sənin qəlbində
hörmət oyadacaq”¹.

Əmin ər-Reyhaninin 1920-ci ildən həyatının sonlarınaqədər olan ədəbi fəaliyyəti sırf ərəb ölkələri, Ərəb Şərqi ilə bağlıdır. Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, o, 1922-ci ildə Hicaz Xarici İşlər Nazirliyinin Kral Hüseyn və Kral ibn Səudu barışdırmaq barədə rəsmi dəvətini də qəbul etmişdir. Kral ibn Səud həmin il Əmin ər-Reyhaninin ərəbləri birləşdirmək barədə cəhdlərini nəzərə alaraq, ona özünün şəxsi qılıncını da bağışlamışdır². Bu faktlar ərəb ədibinin ədəbi fəaliyyətlə yanaşı, həm də siyasi, ictimai xadim kimi də fəaliyyət göstərməsinə bariz nümunədir.

Əmin ər-Reyhani 1922-ci ildə ərəb ölkələrinə səyahətə çıxaraq İraqı, Hicazı, Yəməni, Ədən protektoratlığını, Nəcd sultanlığını və Ərəb Əmirliklərini (indiki BƏƏ) səyahət edir. On dörd ay sürən bu səyahətdən sonra Fureykə kəndinə qayıdan Əmin ər-Reyhani “Reyhaniyyat”ın III və IV cildlərini, eləcə də ikicildlik “Ərəb hökmdarları” (“Mülük əl-ərəb”) kitabını çap etdirir. Sonrakı on il ərzində isə onun “Ərəbistan kralı ibn Səud” (“Məlik Cəzirati-l-ərəb İbn Səud” (1928), “Müasir Nəcdin tarixi” (“Tərixu Nəcd əl-hədis”) (1928), “İraqın qəlb” (“Qalb əl-İraq”) (1935), “Livanın qəlb” (“Qalb Lubnan”) (1938) kimi əsərləri işıq üzə görün.

Belə bir cəhəti də qeyd dək ki, Qərb dünyasında böyüyüb başa çatan ədibin düşüncələrinin Ərəb Şərqinə istiqamətlənməsində Amerika yazıçıları

¹ Yenə orada, s. 143.

² عيود مارون. امين الريحاني، القاهرة، 1952، ص.135.

Вах: Левин З.И. Философ из Фурейки. М., 1965, с. 26.

U.Uitmen, H.Toro və V. İrvinqin ərəblər barəsində yazdığı əsərlərin böyük rolu olmuşdur¹.

Dissertasiya işinin “**Əmin ər-Reyhani və ərəb dünyasının görkəmli ədəbi simaları**” adlanan **III fəsl**i beş bölümdən ibarətdir.

III fəslin “**Əmin ər-Reyhani və Məruf ər-Rusafi**” adlanan **birinci** paraqrafında ədibin XX əsr ərəb poeziyasının tanınmış simalarından biri, İraq realist poeziyasının banisi Məruf ər-Rusafi (1875-1945) haqda yazdığı “Məruf ər-Rusafi” adlı 40 səhifəlik oçerkindən bəhs olunur. Gənc yaşlarından doğma vətənini tərk edib qürbətdə yaşayan, lakin xalqının, vətəninin azadlıq çarçısı olan bu yenilikçi şairi Əmin ər-Reyhani oxuculara qəlbi, ruhu, ləhcəsi ilə fitrətən təbii bədəvi ərəb olaraq qalan bir şair kimi təqdim edib dəyərləndirir.

Livanlı ədib Məruf ər-Rusafini bir siyasi xadım, lirik şair, vətənpərvər yazar kimi xarakterizə edərək, onun olduqca oynaq, ritmik qafiyə sisteminə malik, məna, məzmun etibarı ilə diqqəti çəkən, sadə və anlaşılıq dili ilə seçilən, həm də dərhal hafizələrdə həkk olunan şeirlərinə özünün pəşəkar ustad münasibətini bildirmişdir.

III fəslin “**Əmin ər-Reyhani və Cəmil Sidqi əz-Zəhavi**” adlanan **ikinci** paraqrafında digər bir İraq şairi barədə ədibin mühakimələri ilə tanış oluruq. Əmin ər-Reyhani onu yenilikçi, islahatçı, vətənpərvər, filosof şair kimi təqdim edir. XX əsr Ərəb Şərqi poeziyasının inkişafında böyük xidmətləri olan Cəmil Sidqi əz-Zəhavi(1863-1936) təkcə İraqda deyil, Misir, Suriya, Livan və Türkiyədə də özünün müstəsna ictimai-siyasi və ədəbi fəaliyyəti ilə tanınmış bir şəxs idi. Ədib əz-Zəhavi barədə yazdığı oçerkində onun yüksək elmi biliyə sahib olması barədə söhbət açaraq, müasir ərəb şeirindəki mütərəqqi mövqeyini oxucuya dolğun şəkildə təqdim etmişdir².

Bundan əlavə, Ər-Reyhani özünün “Muluk əl-arab” əsərində əz-Zəhavinin şeirlərindən xeyli nümunələr gətirmiş və onu ərəb aləminə alman topu kimi gurultulu, Yəmənlə qılıncı kimi kəsərli bir şair kimi təqdim etmişdir. Habelə Livanlı ədib özünün “Qalb əl-İraq” əsərində əz-Zəhavinin bütün şeirlərinin fəvqündə duran “Əs-saura fi-l-cəhim”(“Cəhənnəmdə inqilab”) adlı qəsidəsinin təhlilinə böyük önəm vermişdir. Ər-Reyhani

¹ Осипова Э.Ф. Р.У.Эмерсон: Писатель и время. Ленинградский Университет, Л., 1991.; Торо Г. Уолден, или жизнь в лесу. М., 1979.; БСЭ. т. X, М., 1972. Брукс В.В. Писатель и американская жизнь. т. I, М., 1967.; Венедиктова Т.Д. Поэзия Уолта Уитмена, М., 1982.

²الريحاني امين. ملوك العرب. الجزء 1، بيروت، 1929، ص. 381.

“Məlhəmə sağıra”(“Kiçik poema”) adlandırdığı bu qəsidəyə həsr etdiyi məqaləsində əvəlcə oxucuya əz-Zəhavi haqda məlumat verəndən sonra poemanı ədəbiyyatşünaslıq baxımından təhlil edərək bəyənib-bəyənmediyi cəhətləri bir-bir sadalamışdır. Ər-Reyhani bu tənqidi məqalə ilə əz-Zəhavini həm Ərəb Şərqinə, həm də Qərb dünyasına əhatəli şəkildə tanıtmışdır.

Əmin ər-Reyhaninin IV cildlik “Reyhaniyyat”ında Ərəb Şərqinə dair bir neçə esse və ədəbi-bədii məqaləsi vardır. Bunlar “Əl-Mütənəbbinin iki şeiri”, “Poeziya və şairlər”, “Yazarlar”, “Şibli Şmayyil”, “Tolstoy”, “Volter”, “Yaxın Şərq qadını”, “Şərq irsi” və s. kimi məqalələrdir.

Ərəb Şərqinin iki məşhur şəxsiyyəti barədə ədibin yazdığı bir kiçik həcmli esse-poeması və oçerki bu yazıların içərisində özünün daşdığı ideya və məzmunu görə olduqca diqqətəlayiq əsərlərdir. Bu əsərlərdən biri yaxın dostu, sirdaşı, onun kimi ərəb mühacir ədəbiyyatının ən parlaq siması Cübran Xəlil Cübran, ikincisi isə rus-sovet şərqşünası, professor A.A.Dolinanın ilk ərəb sosialisti və darvinisti kimi təqdim etdiyi ¹Şibli Şmayyil haqqındadır. Dissertasiyanın III fəslinin “**Əmin ər-Reyhani və Cübran Xəlil Cübran**” adlanan **üçüncü** və “**Əmin ər-Reyhani və Şibli Şmayyil**” adlanan **dördüncü** paraqraflarında bu görkəmli şəxsiyyətlər haqda geniş söhbət açılmışdır.

Ər-Reyhani “Cübrana” adlı poema-essədə göstərir ki, ərəb və ingilis dilləri cübranın əsl istehsalat silahı idi. Bu dillər vasitəsilə o, öz fikir və fantaziyasını gücləndirmişdir². C.X.Cübran ədəbiyyata pafos, stil (üslub) gətirmişdi. Əvvəllər Şərqi görməyə gözü olmayan xalqlar məhz onun qələmi sayəsində Şərqi tanımış və onun səsini eşitməyə məcbur olmuşdur³.

Bu xidmətləri Cübranın ər-Reyhani qələmi ilə nəzmə çəkilib, vəsf olunan dahi bir sənətkar obrazı idi. Bu esse-poemanı Əmin ər-Reyhani 1931-ci ildə Cübran Xəlil Cübranın cənazəsinin Livan torpağına tapşırılması münasibətilə yazmışdır.

Əmin ər-Reyhani 1917-ci ildə Şibli Şmayyilin vəfatı münasibətilə elegiya səciyyəli oçerk yazmış və onu Şərqin istedadına layiq olduğu qiyməti tam verə bilmədiyi şəxsiyyətlərindən biri adlandırmışdır. Onu elm, ədəbiyyat və incəsənət sahəsində özünün nadir istedadı ilə millətə xidmət edən, ətrafındakı insanlara ziya bəxş edən nadir bir şəxs kimi səciyyələndirmişdir. O, ərəb millətini ilkin olaraq təcridçi inkişaf, təkamül

¹Долнина А.А. Амин ар-Рейхани. В кн: Амин ар-Рейхани. Избранное. Л., Худож. литер., 1988, с.15.

² Yənə orada, s.76.

³ Yənə orada, s.79.

nəzəriyyəsi ilə tanış etdi. O, zəmanəsinin yalan və böhtan əqidəli cəlladlarına qarşı həqiqət və ədalət bayrağını ucaltdı. Oçerkin sonunda Əmin ər-Reyhani Ərəb Şərqini inkişaf, yüksəliş və tərəqqiyə səsləyən belə bir ziyalı üçün göz yaş tökülməsini labüd hesab etmişdir.

Dissertasiyanın III fəslinin **beşinci** paragrafı “**İraqın görkəmli ziyalıları və təhsil sistemi barədə**” adlanır. Bu paragrafdə Əmin ər-Reyhəninin Ərəb Şərqinə həsr etdiyi əsərlərində ötən əsrin əvvəllərində İraqın ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatı, orada təhsil sistemindən söhbət açılır. Habelə, İraqın Kazım əd-Dəcili, Əbdül Məcrid əş-Şavi, Rəfail Batti kimi bir sıra şairlərinin poetik istedadından, onların toxunduqları ictimai-siyasi məsələlərdən, ölkədəki mövcud durumun onların ədəbi fəaliyyətinə təsirindən bəhs edilir. Ər-Reyhəninin yazdığına görə, Kazım əd-Dəcili İraqda əz-Zəhavi və ər-Rusafidən sonra dini əqidəsinə görə fanatlar tərəfindən lənətlərlə, küfürlərlə qarşılaşan üçüncü şairdir. Qəribədir ki, ər-Reyhəni onun şeirlərində təbliğ etməyə səy göstərdiyi materialist əqidəsinə görə, “Şiruhu əqrab ilə şuara əl-cahiliyyə” (“Onun şeiri cahiliyyə şairlərinə daha yaxındır”)- deyərək bu şairin açıq, cəsəətli fikirlərinə yüksək qiymət vermişdir. Hətta ərəb ölkələrində onun misində digər bir kimsə ilə rastlaşmadığını söyləyən ədib buna görə də onu XIX əsr ingilis şairi Ernest Heneyley müqayisə edir.

Əmin ər-Reyhəninin İraq ədəbi mühitinin o dövrdəki tanınmış nümayəndələrinə bir sıra oçerk və məqalələr həsr etmişdir. Bu qəbildən olan yazılardan biri də Əbdül Məcrid əş-Şavi barədə yazdığı “Əbdül Məcrid əş-Şavi” adlı oçerkdir. Daim dövlət və hökumət qulluğunda çalışmış 50 yaşlı bu şəxs ər-Reyhəni ilə görüşəndə onu: “Xoş gördük, əmi oğlu!”- deyə salamlamışdır. Əmin ər-Reyhəninin ona təəccüblə baxdığını görəndə o, dərhal “Təəccüblənmə, biz sənənlə əmi oğluyuq. Sən Əbül Əla əl-Məərrinin, mən isə Ömər Xəyyamın oğluyam. Onlar isə qardaş olmuşlar” deyərək Əbül Əladan və Ömər Xəyyamdan şeirlər söyləmişdir ki, bu da Əmin ər-Reyhəninin çox xoşuna gəlmişdir¹.

Əmin ər-Reyhəni öz yazılarında İraq ədəbiyyatşünasları haqqında da müəyyən fikirlər söyləmiş, ədəbiyyatda hürriyyət və yeniliyə üstünlük verən ziyalılardan söhbət açmışdır. Belə şəxslərdən biri də İraq yenilikçi şairlərinin ön cərgəsində gedən filoloq-ədəbiyyatşünas **Rəfail Batti** idi. Əmin ər-Reyhəni onun “İraq Ərəbində müasir ədəbiyyat” adlı üçcildli kitabını ədəbiyyatşünaslıq sahəsində qiymətli tədqiqat əsəri adlandırmışdır. Livanlı ədib onu İraq ədəbi mühitinin “dəirat əl-maarif”i(ensiklopediyası),

¹ الریحاني أمين. ملوك العرب. الجزء 2، بيروت، 1929، ص. 394.

iraqlıların İbn Xalliqanı hesab edir. Rəfail Batti təqlidçiliyin, ənənəçiliyin əleyhdarı olmuş, şeirdə təkqafiyəlilik sistemindən uzaqlaşmağı tövsiyyə etmiş, mənsur şeirə daha çox meyl göstərmişdir. Onun bu məziyyətlərini Əmin ər-Reyhani yüksək qiymətləndirib təqdir etmişdir.

Bu paraqrafda ərəb mütəfəkkirinin Yəmən və İraqda olarkən müşahidə etdiyi reallıqlar -hər iki ölkədə təhsil sistemlərindəki fərqli və oxşar cəhətlər, işgalçıların hər vəchlə ölkənin maarif sistemində yaratdığı əngəllər, ölkə ziyalılarının savadsızlığın ləğvi uğrunda apardığı mübarizəyə münasibətindən söhbət açılır. Əmin ər-Reyhani İraqda təhsilin vəziyyətindən -gecə məktəblərin açılmasından, Bağdad küçələrində elmə, təhsilə ziyələnməyi təbliğ edən onlarla elanın onun nəzər-diqqətini özünə çəkməsindən danışır və bütün bu həqiqətlərin Şərqi oyanışına əyani sübut olduğunu qeyd edir¹.

Ədib bu olayları qurulmaqda olan yeni İraq cəmiyyətinin “həcər zaviyə”si (guşə daşı) adlandırır. Binanın tikilişində “həcər zaviyə”nin rolu nə qədər böyükdürsə, cəmiyyətin qurulmasında da belə nəcib hərəkətlərin savadsızlığın ləğvinə gedən yolda faydası bir o qədərdir.

Dissertasiyanın sonuncu fəslə **“Əmin ər-Reyhəninin ədəbi-tənqidi görüşləri”** adlanır. Bu fəsil də özündə iki paraqrafı ehtiva edir. Dördüncü fəslin **birinci** bölməsi **“Misir ədəbi-mədəni mühiti haqqında təəssüratlar”** adlanır. Bu bölmədə böyük yazıçı və mütəfəkirin Misir, Yəmən, Səudiyyə Ərəbistanı və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinə səfəri, o zamankı Ərəb Şərqiində siyasi və ədəbi-mədəni durum barədə məlumat verilir.

Əmin ər-Reyhəninin ərəb dünyası ilə bilavasitə yaxından tanışlığı Misirdən başlanır. Səfərdə olduğu müddətdə Misirin yazıçı və şairləri onun şərfinə təntənəli ziyafət və yığıncaqlar keçirirlər. Əmin ər-Reyhəni elə o günlərdə Qahirədə “Bələdu Misra”(“Misir ölkəsi”) adlı şeirini və məşhur “Şərqi” poemasını yazmışdır. Şairin “Alə savahi-l-İskəndəriyyə” (“İskəndəriyyə sahillərində”) şeiri də həmin günlərdə Misirdə qələmə aldığı şeirlər sırasındadır.

1922-ci ildə ərəb ölkələrini səyahətə çıxarkən: “Mənim ürəyim Şərqi qədir. Ərəb ölkələri mənim müqəddəs qibləmdir”- deyərək ərəb ölkələrinin azad, müstəqil olması naminə bir təəssübkeş ərəb ziyalısı, ədib və mütəfəkkiri kimi o, çox səylər göstərmişdir. Ərəb ölkələrinin vəhdəti barədə ərəb əmirləri ilə o, bir sıra söhbətlər aparmışdır. Bu barədə hələ İraqda yazdığı şeirlərin birində, daha doğrusu, “Mənim yol yoldaşım” adlı

¹الريحاني امين . ملوك العرب. الجزء-2 ، بيروت، 1929، ص. 401-400.

şeyrində o, imamlara, şahlara, əmirlərə, sultanlara müraciət edir, bu şəxsləri ərəblərin müstəqilliyi uğrunda birləşməyə, öz aralarında müharibələrə son qoymağa, ərəb ölkələrinə soxulan qərb quzğunlarının caynaqlarının sındırılmasına səfərbər olmağa çağırır. O, göstərir ki, yalnız birliyə, vəhdətə nail olmaqla xarici istilanı dəf etmək mümkündür¹. Əmin ər-Reyhani bu hökmdarların məmləkətlərini gəzdikdən, onların özləri, habelə rəiyyətləri ilə söhbətlər etdikdən sonra belə qənaətə gəlir ki, bu əmirləri vəhdətə gətirmək müşkül məsələdir. Bir tərəfdən onların biri-birini qəbul etməməsi, digər tərəfdən isə aralarındakı dini tərqiyyətçilik bu vəhdətə əngəl yaradan başlıca amillərdəndir.

Əmin ər-Reyhaniyənin Ərəb Şərqinə ünvanladığı şeyrlər içərisində “Ən-nəsr əl-ərəbi” (“Ərəb qartalı”) şeyri də onun ərəb dünyasının keçmişini ilə fəxr etməsinin ən bariz nümunələrindəndir. Şair bu şeyrində ərəblərin keçmişdə “çiçəklənmə və əzəmətli bir dövr yaşadığını” məğrur dağ qartallarının simasında təcəssüm etdirməyə çalışmışdır. O, bədəvi ərəb qadınının döşündən süd verdiyi, çadırlarda böyüyən ərəb uşağı ilə qartal arasında bir eyniyyət görür və bu uşağın ərəbin gələcək həyatını bir qartal cəsurluğu ilə qoruyacağını vurğulayır. Ən başlıcası isə şair ona ərəblərin səadəti uğrunda gedən mübarizələrdə qartal mətanəti arzulayır².

Livanlı ədəbin şərq mövzusunda qələmə aldığı məqalələr sırasında “Yaxın Şərq qadını”³ məqaləsi aktuallığı baxımından mühüm yer tutur. Demokratik və humanist baxışlı mütərəqqi şəxs olmaq etibarını ilə Əmin ər-Reyhani müsəlman ölkələrində qadın azadlığı probleminə biganə qala bilməzdi. Ərəb Şərqində XX əsrin əvvəllərində qadın azadlığı barədə gedən diskussiyalara münasibətindən bu qənaətə gəldik ki, Əmin ər-Reyhani qadın azadlığı barədə bu ölkələrdə tərəqqipərvər ziyalılarının apardıqları çilgün mübarizələrin müdafiəçisinə çevrilmiş və Şərq qadınına Avropa qadınları kimi bütün sahələrdə hüquqi imtiyazlar verilməsinin zəruriliyini izhar etmişdir.

Dördüncü fəslin “**Ədəbin ədəbi-tənqidi görüşlərində Ərəb Şərq**” adlanan **ikinci** bölümündə Əmin ər-Reyhani yaradıcılığında önəmli yer tutan ədəbi-tənqidi məqalələrindən, onun publisistikasından söhbət açılır. Bu məqalələr Livan ədəbinin dördcildlik “Ər-Reyhaniyyat” adlı məcmuələrində, eləcə də, “Əntum əş-şuarau” (“Siz şairlər”) adlı məqalələr

¹ Долинина А.А. Амин ар-Рейхани. В кн: Амин ар-Рейхани. Избранное. Л., Худож. литер., 1988, с.58.

² Амин ар-Рейхани. Избранное (пер. с арабск.), Л., 1988.

³ Xəlilov S.S. Aida İmanquliyeva yaradıcılığının izi ilə. Şərq ruhunun Qərb həyatı. Bakı, 2009, s.124.

toplusunda müxtəlif vaxtlarda çap olunmuş yazılardan ibarətdir. Bunların sırasında “Əl-kuttəb” (“Yazıçılar”), “Şira əl-Mütənəbbi” (“Əl-Mütənəbbinin iki şeiri”), “Volter”, “Tolstoy” adlı məqalələr xüsusilə fərqlənir.

Fureykə filosofunun “Reyhaniyyat”ının III cildində çap etdirdiyi “Əş-şiir va-ş-şuara” (“Poeziya və şairlər”) adlı məqaləsi Ər-Reyhaninin sanki ərəb poeziyasını dünya poetik müstəvisində araşdırması baxımından diqqəti cəlb edir. Bu məqalədə ədibin ərəb şeirinin həyatla əlaqəsi, bəşəriyyəti və sənətkarlığı baxımında söylədiyi fikir və qənaətləri olduqca düşündürücüdür. Bir ədəbi tənqidçi kimi onun ərəb poeziyasına verdiyi qiymət poeziya barədə güclü elmi-nəzəri təxəyyülə malik olduğunu nümayiş etdirir.

Əmin Ər-Reyhaninin bir ədəbiyyatşünas, filosof tənqidçi kimi ədəbiyyatşünaslıqla bağlı yazdığı məqalələri içərisində onun “Şeir ilahəsi” adlı məqaləsinin ayrıca yeri vardır. Şeir ilahəsi ilə dialoq şəklində qələmə alınmış bu məqalədə ərəb poeziyasının həm keçmiş, həm də müasir-yəni Əmin Ər-Reyhaninin yaşadığı dövrdəki vəziyyəti araşdırılır. Ədib bu poeziyanın təxminən 1500 illik bir dövrdə keçdiyi yola nəzər salır, onun qazandığı uğurları və çatışmamazlıqları sadalayır, qüsurları barədə xəyali şeir ilahəsinin rəyi və tövsiyələrini gündəmə gətirir.

Əmin Ər-Reyhaninin Ərəb Şərqi ilə bağlı yazdığı əsərlərdə onun bir poeziya xiridarı kimi ərəb şeirinin inkişaf yolu barədə söylədiyi fikirlər xüsusi maraq kəsb edir. O, bir tənqidçi və ədəbiyyatşünas kimi ərəb şairlərinə necə yazmaq və nədən yazmaq barədə tövsiyələr verirdi. Onun bu məsləhətləri ərəb poeziyasının dünya poeziyası sıralarında tanınması üçün olduqca səmərəli və önəmli idi. Ədibin “Əntum əş-şuara” adlı poetik-nəzəri məqalələr toplusunda ərəb yazarlarına verdiyi “On tövsiyyə” adlı proqram səciyyəli yazıları diqqəti daha çox cəlb edir. Ər-Reyhani ərəb yazarlarına, xüsusən də XX əsrin əvvəllərində yazıb-yaradan gənc şairlərə (“Qifa nəbki min zikra həbibik”) mətləli müəlləqəsinin təsir dairəsindən uzaqlaşmağı və zamanın tələbinə cavab verən, bəşəri məsələləri gündəmə gətirən şeirlərə üstünlük verməyi, ərəb dilinə hörmət və həssaslıqla yanaşmağı, çeynənmiş poetik deyim və ifadələrdən, mədhiyyə və mərsiyyələrdən qaçmağı, məsrucətlə (plaqiatla) məşğul olmamağı tövsiyə edir. Ərəb şairlərini o, öz şeirlərində dilin incəliyini, poetikliyi saxlamaq üçün onun qayda-qanunlarına əməl etməyə çağırırdı. Bunun üçün də klassik ərəb dilçiliyinin patriarxları, Bəsrə və Kufə dilçilik məktəblərinin məşhur dilçi və filoloqları əl-Kisai, Sibəveyhi və Naftəveyhinin irsindən bəhrələnməyə çağırırdı. Ər-Reyhani öz müasirləri olan ərəb şairlərinə tövsiyə edirdi ki, onlar gələcəkdə öz şeirlərini xəcalət çəkmədən çap etdirmək istəyirlərsə, bu gündən həmin

şeyrləri bayağı fikirlərdən təmizləməyə çalışsınlar. Bunun üçün isə o, ərəb şairlərindən öz əsərlərində xalqın və zamanın səsinə səs verməyi tələb edirdi.

Hər biri qayə və məzmununa görə olduqca düşündürücü və məntiqi olan bu tövsiyələrə sonralar “Şairlərə daha on beş tövsiyə”sini də əlavə etmişdir. Ərəb dilini və millətini mühacir ədiblər arasında ən çox sevən publisist-şair özü Ərəb Şərqi ilə bağlı yazdığı şeyrlərində bu prinsiplərə tam riayət etmişdir.

Əmin ər-Reyhani yaradıcılığının Şərqlə bağlı aspektlərinin tədqiqində diqqəti çəkən bir mühüm məsələni də qeyd etmək lazımdır. Müasir dövrdə dünyanın bir sıra ölkələrində, xüsusilə imperialist dairələrin siyasətbazları arasında möhtəkirçəsinə siyasi alver obyektinə çevrilib canfəşanlıqla hallandırılan qondarma “erməni genosidi” məsələsinə hələ keçən əsrin əvvəllərində Əmin ər-Reyhani də öz münasibətini bildirmişdir. Məlum olduğu kimi, ermənilər qazanc, xoş güzəran dalınca bütün dünyaya yayılmışlar. Onlar səpələndikləri ölkələrdə özlərini yazıq, fağır, kimsəsiz kimi qələmə verir, hər yerdə, hamıya onların əsas düşmənlərinin türklər olduğunu söyləyir, torpaq iddiasına düşürlər. Onlar bu mərzəli və məkrli iddialarını azərbaycanlılara qarşı bu gün də davam etdirirlər.

Bundan əlavə obyektiv müşahidə qabiliyyətinə malik olan ədib “Muluk əl-arab” əsərində erməni simasızlığı ilə rastlaşdığı bir əhvalatı da təsvir edir. Əmin ər-Reyhani sanki bu təsvirlə bütün dünyaya erməni xislətinə xas olan riyakarlığı, ikiüzlüyü car çəkir:

سافرت من بمباي الى البصرة في باخرة انجليزية من بواخر الخليج. و كان محظي فيها اني شاهدت مثالا آخر من الرقي العراقي قبل ان اصل الى العراق. اجاب احد المسافرين سؤالي دون ان يدرك ذلك، و دون ان يحدثني. هو رجل ابيض الاديم، اشقر الشعر، ازرق العين، دخل و رفيقا له يتقدمان نفرا من الخدم يحملون امعتهمما. و كأن احد اولئك الخدامين اخطأ في ما فعل فانهال عليه المسافر الاشقر بالشتائم والمسبات بلغة انجليزية فيها لكمة قبيحة. اللهجة من البصرة و الشتائم من حانات لندن.

عرفت بعدئذ ان رفيق المسافر ارمني و هو يعرف الانجليزية ايضا و لا يحدث حتى رفيقة بسواها... و ما شككت بانهما عرفا اني عربي لاني كنت معلنا ذلك على رأسي بالكوفية و العقال. مر اليوم الاول و الثاني و الثالث فاتفق ان التقينا على ظهر الباحرة صباحا فسلمت باللغة العربية فرد سلامي باللغة الانجليزية. فقلت: انه و لا شك ارمني. ثم عرفت انه و رفيقه من تجار التمر في البصرة، فلم يتنازلا لمحادثة غير بعض الانكليز في الباخرة. الا انه سألني ذات يوم عن الشهر الاسلامي الذي كنا يومئذ فيه، فأجبته بكلمة، فشكرني بأخرى كانت الخاتمة.

بعد ثلاث اشهركنت و بعض الاصحاب نشاهد سباق الخيل خارج البصرة فرأيت هناك رفيق السفر الاشقر الامجد و هو يحمل ناظوره كالانكليز معلقا في عنقه، فبسم لي أبتسام التزلف ثم دنى من احد رفاقي و سلم عليه باللغة العربية التي لكمة فيها. فاستطلعت بعدئذ خبره اليقين فقال

صديقي: هو من البصرة، من المسيحي البصرة سمسار تمر. فقلت: يظهر ان عندكم في العراق طبقة من الناس شبيهة بطبقة المتفرنجين في سورية. المتحذلقين المتفوقين بين قومهم ، المتسكسين امام الاجانب . فقال : نعم، و هم يتشبهون بالانجليز كما ترى يحمل النظور و لبس القفازات في الصيف. اعود الى سوالي : هل يعد مجرد التقليد الخارجي مظهرا من مظاهر الإرتقاء ؟¹

“Mən Bombeydən Bəsrəyə Xəlic körfəzi gəmiçilik donanmasına məxsus bir ingilis gəmisinə mindim və orada, hələ İraqa çatmamış bir mənzərə ilə rastlaşdım. Beləki, gəmidəki müsafirlərdən biri hələ mənimlə kəlmə kəsməmiş, mənim sualımı dinləməmiş öz hərəkəti ilə məni düşündürən sualımı cavablandırdı. O, ağ çöhrəli, sarışın saçlı, göy gözlü bir kişi idi. Özünə və yoldaşına məxsus malları gəmiyə daşıyan bir hindli hambal ilə birlikdə gəmiyə minirdi. Qəflətən hambalın nə isə bir diqqətsizliyi onu bərk əsəbiləşdirdi və o, hambalı ingiliscə, London barlarında işlənən küçə söyüşləri ilə təhqir etdi. Bir qədər sonra mən ləhcəsindən bəsrəliyə oxşayan bu adamın erməni olduğunu öyrəndim. O, ingilis dilini bilirdi. Hiss olunurdu ki, yanındakı yoldaşı da ondan fərqlənmirdi. Mən şübhə etmədim ki, onlar mənim ərəb olduğumu qət etmişdilər. Çünki mənim bunu sübut edən əlamətim vardı- başıma kufiyə, üstündən isə iqal qoymuşdum. İki gün keçdi. Üçüncü günün səhəri iş elə gətirdi ki, mən göyərtədə yenidən onunla rastlaşdım. Ona ərəbcə salam verdim. O, mənim salamımı ingiliscə aldı. Mən öz-özümə dedim: O, şübhəsiz ki, ermənidir. Sonra öyrəndim ki, o və yoldaşı Bəsrədə xurma alveri ilə məşğuldurlar. Onlar yalnız gəmidəki ingilislərlə ünsiyyət saxlayırdılar.

...Bu vəqədən üç ay keçmişdi. Mən bir neçə nəfər rəsmi dövlət adamı ilə Bəsrə ətrafında keçirilən cıdır yarışlarına tamaşa edirdim. Orada ağbəniz, sarışın saçlı, tanış simalı keçmiş səfər yoldaşımı gördüm. O, ingilislərsayağı boynundan durbin asmışdı. O, mənə gülümsəyərək təzim etdi. Daha sonra isə yoldaşlarımdan birinə yaxınlaşıb ərəbcə salam verdi. Mən tam əminlik üçün dostumdan bu adamın kimliyini xəbər aldım. O, isə mənə dedi ki, bu adam bəsrəlidir, Bəsrə xristianlarındandır, xurma alveri ilə məşğuldur. Mən dostuma dedim: Görünür, sizin İraqda da bizim Suriyada olduğu kimi, fransızlaşıb cildini dəyişmiş adamlar çoxdur. Belələri camaat arasında özlərini çox lovğa aparırlar, əcnəbilərin qarşısında isə boyun əyərək onlara təzim edirlər. O, dedi: Bəli, onlar haqiqətən özlərini ingilislərə bənzətməyə çalışırlar. Bir baxın, o, durbin götürmüş, hətta əlinə bu istidə ingilislərsayağı əlcək də taxmışdır”.

¹أمين الريحاني. ملوك العرب. ص.255.

Böyük ədib bu epizodla ermənilərin iyrənc, rəzil sifətlərinin bariz nümunəsini yaratmağa müvəffəq olmuş, erməni riyakarlığını hələ 100 il bundan öncə görüb müşahidə edə bilmiş və sanki insanları ehtiyatlı olmağa çağırmışdır.

Tədqiqatın yekunu olaraq əldə edilmiş elmi-nəzəri qənaətlər dissertasiya işinin “**Nəticə**” hissəsində şərh olunmuşdur:

Məsihi məsləkli, ərəb mənşəli mütəfəkkir ədibin bədii yaradıcılığında müsəlman Şərqi, o cümlədən Ərəb aləmi önəmli yer tutmuşdur. Bu baxımdan “Əmin ər-Reyhani yaradıcılığında Ərəb Şərqi” mövzusu ilə bağlı konkret tədqiqat işi aparılmış, onun Ərəb dünyasına bağlılığı faktik ədəbi materiallar əsasında küll halında araşdırılmışdır.

Araşdırma nəticəsində Əmin ər-Reyhaninin ərəb poeziyasının təşəkkülündə böyük xidmətləri olan bir sıra ədib və şairlərin ədəbi fəaliyyətindən bəhs edən yazıları tədqiqata cəlb edilmişdir. Ədibin ərəb poeziyasının nəzəri məsələlərinə dair mühakimələrinin ədəbiyyatşünaslıq baxımından araşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Onun ərəb şerinin XX əsrin tələbləri ilə ayaqlaşması, gələcəkdə hansı məsələləri daha qabarıq şəkildə əks etdirməsi lüzumu, ərəb şeirində ənənəvilik və müasirlik kimi vacib məsələlərə dair söylədiyi fikirlər zəngin faktik materiallar, ədəbi nümunələr əsasında araşdırılmışdır. Əmin ər-Reyhani ərəb poeziyasında yenilikçi mövqedən çıxış edərək qəsidənin uzun-uzadı, ənənəvi şəkildə yazılmasının əleyhinə çıxmış, lazımsız qafiyə axtarışından xilas olmağı, mənsur şeir növünə önəm verilməsini üstün saymışdır. Bu mühakimələri ilə o, Qərbin ədəbi ənənələrinə söykənərək, ərəb şeirini müasir dünya ədəbiyyatı səviyyəsinə yüksəltməsi arzusunda olmuşdur.

Ərəb Şərqi Avropa ilə ayaqlaşa biləcək bir cəmiyyətin qurulması üçün ədalət prinsiplərinə riayət etmək, zülm və zorakılıqdan əl çəkmək, savadsızlığın ləğvi və qadın azadlığı kimi məsələləri yaradıcılığında daim işıqlandıran maarifçi, vətənpərvər ədibin daha bir cəhəti də aşkar edilmişdir. Bu onun görkəmli siyasi-xadim qismində ərəb ölkələrinin birliyi, ərəb xalqlarının vəhdəti uğrunda apardığı mübarizəsində özünü biruzə vermişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu öz əksini aşağıdakı məqalə və tezislərdə tapmışdır:

1. Aida İmanquliyevanın tərcümələri haqqında, “Dil və ədəbiyyat” jurnalı, Bakı, 2008, №2, s.82-84.
2. XX əsr sovet ərəbşünaslığında Əmin ər-Reyhani yaradıcılığının tədqiqi, “Dil və ədəbiyyat” jurnalı, Bakı, 2009, №2, s.109-111.

3. Изучение творчества Амин ар-Рейхани в исследованиях бывших советских востоковедов, «Гуманизация инновационного образования в современных условиях: достижения и перспективы», Материалы II Международной заочной научно-практической конференции, Москва, 2009, том III, с.420-424.
4. Аида Иманкулиева как исследователь творчества Амин ар-Рейхани, журнал «Научная жизнь», Москва, 2010, №2, с.66-69.
5. XX əsrin əvvəllərində ərəb ölkələrində təhsil sistemi Əmin ər-Reyhaniyə qələməndə, Filologiya məsələləri, IV toplu, Bakı, 2010, s.432-438.
6. Əmin ər-Reyhani yaradıcılığında ermənilərə münasibət, AMEA-nın "Məruzələr" jurnalı, Bakı, 2010, № 3, s.173-176.
7. XX əsrin əvvəllərində Ərəb Şərqində qadın azadlığı və Əmin ər-Reyhani, "Müasir Şərqsünaslığın aktual problemləri" Beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı, 2011, s. 190-191.
8. XX əsrin əvvəllərində Ərəb Şərqində ictimai-siyasi proseslərin Əmin ər-Reyhani yaradıcılığına təsiri, Filologiya məsələləri, IX toplu, Bakı, 2011, s.218-222.
9. Əmin ər-Reyhani yaradıcılığında ilk mənbələr haqda, Şərq filologiyası məsələləri, VI buraxılış, Bakı, Bakı Çap evi, 2012, s.155-164.
10. Разоблачение армянского двуличия в труде «Мулук ал-араб» Амина ар-Рейхани. Filologiya məsələləri, V toplu, Bakı, 2012, s.348-352.
11. Əmin ər-Reyhani və Ərəb Şərq, Şərqsünaslığın aktual problemləri" Respublika elmi konfransının materialları, Bakı, 2012, s.238-239.
12. أمين الريحاني و الشرق العربي. وقائع تاريخية. دورية علمية محكمة، القاهرة، عدد يناير، 2013، ص.3-7.

**АРАБСКИЙ ВОСТОК В ТВОРЧЕСТВЕ АМИНА АР-РЕЙХАНИ
РЕЗЮМЕ**

Эмигрантская литература, сформировавшаяся в конце XIX-в начале XX веков на американском континенте, наряду с корифеями, привнесла в арабскую литературу новые идеи, сюжеты, формы, темы, а так же обогатила ее с профессиональной точки зрения. Большую роль в формировании арабской эмиграционной литературы сыграл Амин ар-Рейхани.

В своих произведениях, христианский писатель арабского происхождения, сформировавшийся под влиянием романтической литературы, а так же литературно-философских и общественных воззрений Запада, выдвинул идеи важности усовершенствования каждого члена для создания образцового общества, установления справедливости, и избавления от насилия и гнета на Арабском Востоке. В исследовании были использованы масштабные труды писателя: «Ар-Рейханийят», «Арабские правители», «Сердце Ирака», «Сердце Ливана», «Фейсал Первый». Идеи Амина ар-Рейхани о развитии арабского стихосложения представляют особый интерес. Как критик и литературовед, он давал ценные советы арабским поэтам о том, как и о чём писать.

После путешествий поэта в арабские страны, безграничная любовь Амина ар-Рейхани к Арабскому Востоку стала больше. Путевые очерки автора представляют собой целый этап в творчестве Ар-Рейхани. Впечатления, полученные после путешествия в Египет, вылились в такие стихотворения, как: «Я-Восток», «Страна Египет», «На Александрийском побережье», «Моя спутница», «Арабский орёл», в которых поэт выдвинул ценные научные теории о прошлом арабов. Во время путешествий на Аравийский полуостров, он посетил пять арабских государств и выразил своё отношение к общественно-политическому строю и литературно-культурному положению этих стран.

Выражая свою любовь и привязанность к Арабскому Востоку, выдающийся мыслитель не ограничился поэзией, он умело использовал другие литературные жанры, как, рассказы, публицистические статьи, эссе, новеллы и т.д. С востоковедческой точки зрения были всесторонне изучены, ряд эссе, статей, дидактических материалов принадлежащих его перу и воспевающих Арабский Восток.

В диссертации было уделено особое внимание высказываниям теоретическим вопросам арабской поэзии. В работе были изучены и прокомментированы мнения ливанского писателя о соответствии арабского стиха требованиям XX века, о традиционности и современности в поэзии.

**THE ARAB EAST IN THE WORK OF AMEEN RIHANI
SUMMARY**

The arabic literary history which covers the end of the XIX century and the beginning of the XX century calling mahjar literature was considerably enriched with a number of new ideas, themes, contents, forms and art.

The dissertation work explores one of the most popular coryphaeuses of the arabic mahjar literature Ameen Rihani's creative activities regarding to the Arab East in terms of Oriental studies. Formed on the background of western romantic literature, literary-philosophical and public meetings the writer messiah of arab origin put forward the idea of necessity for every society member to become perfect for building a model society in the Arab East, establishment of justice, prevention of violence and oppression. Major works of the writer such as a four volume "Ar-Rihaniyyat", a two volume "Muluk al-arab", "Galb al-Irag", "Galb Lubnan" and "Feysal al-avval" were involved in the research. Thoughts about the development path of arabic poetry expressed in these works by a poem seller Ameen Rihani are of particular interest. As a critic and a literary scholar he gave valuable recommendations on how to write and what to write to arab poets.

As a result of the research it has been established that Ameen Rihani's endless love for the Arab East increased after his travel to arab countries. Therefore, travelogue forms a special stage in Rihani's literary heritage. As a result of impressions received during his travel to Egypt he wrote "The East" poem, valuable poetry such as "I am the East", "The land of Egypt", "On Alexandria shores", "My friend", "Arab eagle", presented deeply meaningful scientific considerations on the past of the arabs. During his travels through the Arabian Peninsula he visited five arab states where he showed his attitude towards the existing socio-political and literary-cultural situation.

Not satisfied only with the poetry works, the great thinker skillfully used other types of literary genres: narration, publicistic article, essay, novel etc. to express his love and desires for the Arab East. In the research process a number of the great thinker's essays, articles and program natured didactic writings glorifying the Arab East were thoroughly explored in terms of Oriental studies.

The dissertation work pays special attention to Ameen Rihani's views on theoretical issues of arabic poetry. The views expressed by the writer on important issues such as the necessity for arabic poetry to keep up with demands of the XX century, the need for clear determination of matters to be reflected in the future, traditionality and contemporaneity in arab poems were researched and commented.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ им.акад. З.М.БУНИЯТОВА**

На правах рукописи

ФАТИМА АРИФ КЫЗЫ МЕДЖИДОВА

**АРАБСКИЙ ВОСТОК В ТВОРЧЕСТВЕ АМИНА
АР-РЕЙХАНИ**

**Специальность: 57.18.01 - Мировая литература
(арабская литература)**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологическим наукам**

БАКУ - 2013